

DOMINIKA JAGIELSKA
Uniwersytet Jagielloński
w Krakowie

DOI: 10.17460/PHO_2018.1_2.08

KIERUNKI ROZWOJU KONCEPCJI WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO W POLSCE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ¹ – WPROWADZENIE DO PROBLEMATYKI

WPROWADZENIE

Pojęcia „społeczeństwa obywatelskiego” oraz „wychowania obywatelskiego” czy „edukacji obywatelskiej” po roku 1989 niewątpliwie odniosły ogromny sukces w nauce, gdzie poświęcano się wielu różnie sprofilowanym badaniom i teoretycznej refleksji nad ich desygnatami, ale przede wszystkim w świadomości społecznej, podsycanej politycznymi wizjami budowania nowego społeczeństwa, wolnego od propagandy i ideologizacji charakterystycznej dla okresu rządów komunistycznych w Polsce. Ale mimo że pojęcie to w potocznym myśleniu wiąże się z ostatnimi trzema dekadami rozwoju Polski, to jednak należy zwrócić uwagę, iż termin ten i desygnowane nim zjawisko pojawiały się już wcześniej w toku rozwoju myśli społecznej i pedagogicznej.

W niniejszym artykule chciałabym wstępnie przeanalizować podstawowe kierunki rozwoju koncepcji wychowania obywatelskiego w kontekście zachodzących po II wojnie światowej zmian sposobu jego rozumienia, preferowanych celów oraz pożądanych treści. Artykuł ten stanowi przyczynek, ramowe zakreślenie pola badawczego poprzez zebranie podstawowych informacji dotyczących koncepcji wychowania obywatelskiego funkcjonujących w polski społeczeństwie do dziś.

---

¹ Główne tezy artykułu zostały wygłoszone jako referat pt. *Kierunki rozwoju wychowania obywatelskiego* w trakcie konferencji *III Seminarium Polskiej Myśli Pedagogicznej: Kierunki rozwoju myśli i praktyki pedagogicznej w Polsce lat 1939–2016*, która odbyła się 3 kwietnia 2017 roku w Krakowie.

WYCHOWANIE OBYWATELSKIE – USTALENIA TERMINOLOGICZNE

Podstawową kwestią, która pojawia się we wstępnej fazie rozważań dotyczących wychowania obywatelskiego, jest zagadnienie stosowanej terminologii i powiązane z nimi problemy definicyjne. W nauce i życiu społecznym funkcjonują bowiem co najmniej dwa pojęcia odnoszące się do interesującego mnie zjawiska: „wychowanie obywatelskie” i „edukacja obywatelska”. Dodatkowo, chociaż rzadziej, można również spotkać inne określenia, które zdają się odnosić do tego samego lub zbliżonego zagadnienia: wychowanie do społeczeństwa obywatelskiego², wychowanie do demokracji³ lub wychowanie demokratyczne⁴. Ich zakres przedmiotowy wydaje się jednak nie do końca jasny.

Skupiając się na dwóch podstawowych określeniach – „wychowania obywatelskiego” i „edukacji obywatelskiej” – na podstawie literatury przedmiotu można stwierdzić, iż w starszych opracowaniach używa się raczej pierwszego z przedstawionych terminów, drugi zaś staje się bardziej rozpowszechniony w opracowaniach wydawanych mniej więcej od początku lat dziewięćdziesiątych. Nie oznacza to jednak całkowitego zaniku terminu „wychowanie obywatelskie” – pojawia się on równoległe z tym drugim w wielu pracach dotyczących przygotowania młodzieży do uczestnictwa w życiu społecznym. Często używa się terminów „wychowanie obywatelskie” oraz „edukacja obywatelska” jako synonimów, naprzemiennie, bez odwoływania się do jakichkolwiek rozróżnień pomiędzy nimi⁵. Prawdopodobnie wiąże się to z odchodzeniem we współczesnej pedagogice od stosowania pojęcia „wychowania” i propagowaniem terminu „edukacji”, które jest wynikiem opisanych przez Krzysztofa Rubachę oraz Romana Lepperta procesów zawłaszczania języka oraz przyjmowania funkcjonujących poza granicami Polski rozwiązań

---

² Zob. *Samorządność wczoraj i dziś. Wychowanie do społeczeństwa obywatelskiego*, red. A. Murzyn, Kraków, Impuls, 2011.

³ Zob. M. Grażawski, *Wychowanie do demokracji poprzez działalność samorządu obywatelskiego*, w: *Samorządność wczoraj...*, s. 29–36.

⁴ Zob. E. Pietrzak, R. Szczepanik, Ł. Zaorski-Sikora, *Aksjologia życia publicznego*, Łódź, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, 2011, s. 197 i nast.

⁵ Przykładowo pod redakcją Zbyszka Melosika i Kazimierza Przyszczypkowskiego powstała książka zatytułowana *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne* (Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1998), gdzie część polskich pedagogów, jak Melosik i Przyszczypkowski, pisze o wychowaniu obywatelskim, inni zaś – np. Mirosława Cyłkowska-Nowak czy Tomasz Herzog – o edukacji obywatelskiej, kolejni natomiast, np. Wiesław Jamrozek, używają w swoim artykule obu tych pojęć zamiennie. Anna Demczak używa tych pojęć jako równoznacznych – w tytule swego artykułu wskazując na wychowanie obywatelskie, w treści zaś nawiązując do edukacji obywatelskiej. Również w wielu książkach zbierających wyniki naukowców badających kwestie obywatelskości w Polsce pojawia się zamienne stosowanie obu tych pojęć. Por. *Wychowanie obywatelskie. Studium...*, A. Demczak, *Wychowanie obywatelskie w amerykańskiej szkole*, w: *Edukacja w świecie współczesnym*, red. R. Leppert, Kraków, Impuls, 2000, s. 247–252; A. Matuszek, P. Wroński, *Rzeczpospolita kompetentna. Świadomość europejska w procesie edukacji*, Kraków, AVALON, 2008; I. Łuc, *Językowy obraz wychowania obywatelskiego i pojęć pokrewnych w wypowiedziach uczniów szkół średnich*, w: *Samorządność wczoraj...*, s. 125–141; *Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych*, red. A. Szerlag, Kraków, Impuls, 2007.

terminologicznych⁶. Przyjmując zatem to założenie, będę traktować pojęcia te jako synonimiczne, z zastrzeżeniem, iż pojęcie wychowania obywatelskiego wydaje się lepiej osadzone historycznie na gruncie polskim⁷.

Sposoby rozumienia omawianego pojęcia są różne i odnoszą się do zróżnicowanego zakresu zjawisk. Niektóre definicje ujmują edukację obywatelską w sposób mniej lub bardziej szeroki. Przykładowo Zbigniew Kwieciński definiuje ją jako *ogół wpływów na jednostki i grupy ludzkie, [...] sprzyjających takiemu ich rozwojowi i wykorzystaniu posiadanych możliwości, aby w maksymalnym stopniu stały się świadomymi i twórczymi członkami wspólnoty społecznej, narodowej, kulturowej i globalnej oraz by stały się zdolne do aktywnej samorealizacji, niepowtarzalnej i trwałej tożsamości i odrębności, były zdolne do rozwijania własnego JA poprzez podejmowanie „zadań ponadosobistych”*⁸. Definicja ta podkreśla zarówno intencjonalne, celowe działania, jak i nieintencjonalne, niecelowe wpływy na ludzi, pomagające im w rozumieniu siebie jako członka pewnej wspólnoty – zatem zakres desygnatów analizowanego pojęcia jest tu zakreślony bardzo rozległe.

Podobnie szeroką definicję przyjmuje Z. Melosik, który definiuje wychowanie obywatelskie jako kształtowanie postaw obywatelskich, zależne od sposobu definiowania pojęcia obywatela i obywatelskości, które związane są z konkretnym czasem i miejscem (zatem uwarunkowane historycznie i kulturowo)⁹. Również Janusz Korzeniowski i Małgorzata Machałek, rozróżniając szerokie i wąskie rozumienie pojęcia edukacji obywatelskiej, wskazują, iż w bardziej ogólnym znaczeniu można ją rozumieć jako *całokształt treści i działań, których celem jest kształtowanie świadomości, umiejętności i postaw oraz przygotowanie społeczeństwa do zaangażowanego i odpowiedzialnego udziału w życiu publicznym*¹⁰. Podkreślają oni zatem wielość oddziaływań, aktorów i środowisk, które w niej uczestniczą.

Inne definicje ograniczają edukację obywatelską do działań intencjonalnych i zorganizowanych. Takie węższe rozumienie może akcentować działania celowe, podejmowane w wielu instytucjach czy organizacjach i środowiskach socjalizacyjnych. Przykładowo według jednej z nich edukacja obywatelska *polega na zorganizowanych działaniach jednych obywateli w celu edukowania innych w zakresie obywatelskich praw i postaw*¹¹. Podobnie ujmuje to Elżbieta Ozga, nada-

⁶ Por. R. Leppert, *Pedagogiczne peregrynacje. Studia i szkice o pedagogice ogólnej i kształceniu pedagoga*, Bydgoszcz, AB, 2002, s. 56–57; K. Rubacha, *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyseplin*, w: *Pedagogika. Podręcznik*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa, PWN, 2003, s. 21–29.

⁷ Zob. W. Jamrozek, *Wychowanie obywatelskie w Drugiej Rzeczypospolitej (geneza i rozwój)*, w: *Wychowanie obywatelskie. Studium...*, s. 69–81.

⁸ Z. Kwieciński, *Socjopatologia edukacji*, Olecko–Białystok, Mazurska Wszechnica Nauczycielska, Trans Humana, 1995, s. 13.

⁹ Z. Melosik, *Wychowanie obywatelskie: Nowoczesność, ponowoczesność (próba konfrontacji)*, w: *Wychowanie obywatelskie. Studium...*, s. 35–56.

¹⁰ J. Korzeniowski, M. Machałek, *Edukacja obywatelska w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011, s. 14.

¹¹ J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska w Polsce*, w: *Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce. Raport z badań*, red. K. E. Siellawa-Kolbowska, Warszawa, Instytut Spraw Publicznych, 2008, s. 55.

jąc analizowanemu pojęciu znaczenie *celowo i świadomie organizowanej działalności mającej na celu przygotowanie do uczestnictwa w życiu publicznym*¹². W podobnej definicji Wincenty Okoń zwraca uwagę na aktywność własną obywatela – wychowanie obywatelskie według niego to *składnik wychowania obejmujący ogół oddziaływań wychowawczych oraz działalność własną wychowanków w celu uświadomienia im mechanizmów funkcjonowania nowoczesnego państwa, tudzież obowiązków i praw obywateli tego państwa, a zarazem wdrożenia do realizacji czekających ich obowiązków oraz do korzystania z przysługujących im praw*¹³. W innej definicji Doroty Gierszewski można odnaleźć akcentowanie procesów nauczania i uczenia się jako podstawowych dla edukacji obywatelskiej opisywanej jako *ogół czynności i procesów nauczania i uczenia się, które umożliwiają poznanie życia społecznego i sprawne w nim funkcjonowanie*¹⁴.

W jeszcze węższym ujęciu ogranicza się znaczenie edukacji obywatelskiej do działań intencjonalnych podejmowanych jedynie w szkole, zatem do kształcenia. Tu można przytoczyć przykładowo definicję z raportu *Edukacja obywatelska w Europie*, który wskazuje na nią jako na *kształcenie na poziomie szkolnym, które ma przygotować uczniów do zostania aktywnymi obywatelami, przekazując im wiedzę, umiejętności oraz postawy potrzebne do rozwoju oraz przyczyniające się do dobrobytu społeczeństw, w których żyją*¹⁵. Podobnie rzecz ujmują Korzeniowski i Machalek, wskazując, iż w wąskim ujęciu edukację obywatelską rozumie się jako *przekazywanie i przyswajanie wiedzy o mechanizmach życia społecznego, panującym porządku prawnym i ustrojowym oraz formach udziału obywateli w życiu publicznym. Prowadzi ją przede wszystkim szkoła poprzez nauczanie przedmiotowe w ramach „wiedzy o społeczeństwie”, organizowanie różnorodnych form aktywności pozalekcyjnej i pozaszkolnej oraz za pomocą programu wychowawczego*¹⁶. Definicja ta podkreśla, iż edukacja obywatelska może obejmować działania poza szkołą, jednak nadal to ta instytucja pozostaje głównym inicjatorem i organizatorem tego rodzaju działalności.

Pomimo rozbieżności w rozumieniu edukacji obywatelskiej, w większości definicji pada nacisk na ogólnie rozumiany cel podejmowanych w jej ramach działań – przygotowanie do życia w społeczeństwie, państwie oraz do korzystania z praw i pełnienia obowiązków przysługujących obywatelowi. Konkretnie treści, jakie w ramach różnie rozumianej edukacji obywatelskiej będą lub powinny być przekazywane, mogą istotnie różnić się w zależności od stawianych celów edukacji i preferowanych ideałów wychowania, wizji edukacji obywatelskiej, przyjmowanych w danym społeczeństwie stanowisk filozoficzno-światopoglądowych

¹² E. Ozga, *Wychowanie obywatelskie – między przeszłością a wyzwaniem przyszłości*, w: *Reinterpretacje kontekstów wychowania*, red. A. Gawel, B. Bieszczad, Kraków, Wydawnictwo Libron 2016, s. 64.

¹³ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2001, s. 447.

¹⁴ D. Gierszewski, *Edukacja obywatelska w przestrzeni lokalnej*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2017, s. 81.

¹⁵ *Edukacja obywatelska w Europie*, Warszawa, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, 2012, s. 8.

¹⁶ J. Korzeniowski, M. Machalek, *Edukacja obywatelska...*, s. 14.

i ideologicznych. Koncepcja edukacji obywatelskiej zależy bowiem od wizji człowieka i obywatela, koncepcji społeczeństwa obywatelskiego oraz koncepcji demokracji panującej w danym miejscu i czasie¹⁷. Preferowane i zawierane w niej treści są zatem silnie uwarunkowane społecznie i historycznie¹⁸.

Dodatkowo należy podkreślić, biorąc pod uwagę różnego rodzaju perspektywy pojmowania pojęcia „obywatel” na przestrzeni wieków (począwszy już od starożytności) i jego znaczenie nie tylko włączające, ale także dyskryminujące¹⁹, że to współcześnie rozpowszechnione skojarzenia wychowania obywatelskiego z pojęciem społeczeństwa obywatelskiego, z nowoczesną demokracją oraz ideami liberalnymi zdecydowanie zawężają perspektywę oglądu. Aby zatem przyrzeć się koncepcjom wychowania obywatelskiego oraz kierunkom ich rozwoju po 1945 roku, nie można wyjść od wąskiej definicji tego pojęcia. Punktem wyjścia dla takich rozważań można uczynić jedynie szerokie rozumienie wychowania obywatelskiego, które może pomieścić wszelkie odcienie znaczeniowe tego zagadnienia, pozwolić na przyjrzenie się poszczególnym koncepcjom wychowania obywatelskiego bez narzucania im znaczeń istotnych z jednej tylko perspektywy.

SOCJALISTYCZNA KONCEPCJA WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO

Takie ujęcie edukacji obywatelskiej poszerza obszar badawczy. W tym kontekście można mówić o socjalistycznej perspektywie wychowania obywatelskiego jako o opartym na pewnym specyficznym dla tego ustroju politycznego i właściwym mu rozumieniu obywatela, społeczeństwa obywatelskiego oraz demokracji połączonym ze sposobem kształtowania cech i postaw uważanych za obywatelskie w członkach społeczeństwa. Zatem komunistyczny (socjalistyczny) nurt wychowania obywatelskiego jako ten funkcjonujący formalnie, w powierzchniowej warstwie świadomości społecznej oraz w nauce okresu 1944–1989, będzie jedną z istotnych w tym czasie koncepcji edukacji obywatelskiej. Oczywiście, należy zaznaczyć, że zgodnie z istotą wychowania obywatelskiego jego realizacja nie miała wiele wspólnego z artykułowanymi celami, a proponowane i realizowane treści były wykorzystywane dla celów ideologicznych, służąc indoktrynacji politycznej²⁰.

Okres tuż po wojnie do około 1949 roku był czasem odtwarzania szkolnictwa w nowych uwarunkowaniach polityczno-społecznych oraz stawiania podwalin pod jego nowy kształt. Jak wskazuje Roman Tomaszewski, był to czas niezwykle

¹⁷ A. Naumiuk, *Edukacja obywatelska*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Suplement*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2010, s. 110.

¹⁸ Por. E. Ozga, *Wychowanie obywatelskie...*, s. 63–70; J. Korzeniowski, M. Machalek, *Edukacja obywatelska...*, s. 11–15; D. Gierszewski, *Edukacja obywatelska...*, s. 77–81; J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska...*, s. 55–59; A. Wilkomirska, *Wiedzieć i rozumieć, aby być obywatelem. Studium empiryczne*, Warszawa, WUW, 2013, s. 80.

¹⁹ Por. tamże, s. 18 i nast.

²⁰ J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska...*, s. 57.

trudny, naznaczony rozłamem między przeszłością a przyszłością, tęsknotą za tym, co było, a świadomością dawnych błędów, lękiem przed niewiadomą przyszłością a nadzieją na odbudowę państwa. Organizowanie szkolnictwa i określanie obowiązujących w nim celów i treści, w tym również tych odnoszących się do wychowania obywatelskiego, wiązało się z powolnym wprowadzaniem ideologii komunistycznej²¹. Powoli następowało zawłaszczanie wychowania obywatelskiego dla dążeń związanych z indoktrynacją społeczeństwa – co konsekwentnie realizowano od Zjazdu Oświatowego w Łodzi w 1945 roku. Okres stalinizacji cechował się mocną redukcją dotychczasowej tradycji państwowej i dążył ku przekształceniu wychowania obywatelskiego, ukierunkowując je na tworzenie „nowego człowieka”: człowieka socjalistycznego²² oraz społeczeństwa zindoktrynowanego i zmilitaryzowanego²³. Próbowano to osiągnąć poprzez upolitycznienie nie tylko szkół, ale również wszelkiego rodzaju organizacji młodzieżowych oraz innych stowarzyszeń²⁴. Wszystko w myśl komunistycznych założeń dotyczących jednostki i społeczeństwa.

U podstaw teorii wychowania socjalistycznego leżało kilka podstawowych przesłanek, wśród których najważniejszą było przekonanie o możliwości wychowania nowego, idealnego (z perspektywy ideologii komunistycznej) człowieka poprzez rewolucję mającą na celu przemianę społeczeństwa. Wychowanie (socjalistyczne) w całym okresie trwania PRL-u było widziane jako forma walki ze starym, złym i niesprawiedliwym światem – zatem jako niezbędny element rewolucji. Wiązało się z materialistyczną wizją społeczeństwa i wyobrażeniem wychowania jako zjawiska uwarunkowanego ustrojem politycznym – wychowanie daje ludzi, którzy dany ustrój będą realizować przy pomocy właściwych kwalifikacji i predyspozycji²⁵. A one składają się na pewien ideał wychowawczy promowany jako podstawa socjalistycznego wychowania obywatelskiego.

Ten ideał – na podstawie badań prasy z okresu stalinowskiego – określa między innymi Mariusz Mazur. „Nowy człowiek” to członek klasy robotniczej, najlepiej działacz komunistyczny, jednostka aktywnie uczestnicząca w tworzeniu społeczeństwa socjalistycznego, cechująca się *ideowością, samozaparciem, poczuciem obowiązku, troską o dobrobyt społeczny i własność ludu*²⁶. Podstawą wy-

²¹ Por. R. Tomaszewski, *Wychowanie obywatelskie i państwowe w szkolnictwie resortowym (między II a III Rzeczpospolitą)*, w: *Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych*, red. A. Szerlag, Kraków, Impuls, 2007, s. 213.

²² Tamże, s. 216–217.

²³ R. Gross, *Edukacja obywatelska czy edukacja paramilitarna? Wybrane elementy polityki wychowawczej w okresie stalinowskim*, w: *Edukacja obywatelska. Rekonstrukcje – krytyka – interpretacje*, red. V. Kopińska, Włocławek, PWSZ we Włocławku, 2013, s. 11–32.

²⁴ R. Gross, *Indoktrynacja jako narzędzie formowania postaw obywatelskich młodzieży w pierwszych latach PRL (1945–1956)*, w: *Edukacja obywatelska. Rekonstrukcje...*, s. 33–54; J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska...*, s. 57.

²⁵ M. Mazur, *Koncepcja obywatela na łamach prasy okresu stalinowskiego*, w: *Państwo a wychowanie. Idee – mity – stereotypy*, red. A. Dymera, T. Sikorski, Szczecin, Centrum Edukacyjne Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej, 2005, s. 201–217.

²⁶ Tamże, s. 204–205.

chowania obywatelskiego – zgodnie z podstawowymi założeniami marksizmu – była praca²⁷. Wychowanie obywatelskie tego okresu ma zatem kreować dobrego obywatela państwa socjalistycznego, pracującego na jego rzecz i aktywnie uczestniczącego w procesie przebudowy kraju. Ideologiczne i historyczne konotacje opisanych praktyk wychowawczych są tu mocno uwidocznione.

Ogólne założenia związane z wychowaniem obywatelskim były rozwijane przez poszczególnych przedstawicieli pedagogiki socjalistycznej, między innymi przez Mariana Żychowskiego. Wskazywał on na podstawowy cel edukacji obywatelskiej, za który uważał *wychowanie młodego pokolenia na żarliwych patriotów socjalistycznej Ojczyzny, ludzi ideowo czynnie zaangażowanych w budownictwo socjalizmu, ludzi mających głęboki szacunek dla pracy, dla klasy robotniczej i dla PZPR. Jednocześnie wychowanie w duchu internacjonalizmu, pomocy i walki o prawa ludów i narodów uciemiężonych oraz walczących o swą wolność i niepodległość, o postęp, demokrację i socjalizm*²⁸. Takie określenie naczelných zadań wychowania obywatelskiego implikuje jego sposób rozumienia. Jest ono widocznie uwarunkowane światopoglądowo, ideologicznie oraz historycznie. Istotne jest tu zwłaszcza odniesienie do wizji demokracji akceptowanej w kręgu dominującego nurtu politycznego i edukacyjnego – pojawia się tu zatem specjalny rodzaj patriotyzmu jako preferowanej postawy, patriotyzm socjalistyczny, klasa robotnicza i partia komunistyczna jako wizja obywateli i ich przedstawicieli, a także odniesienie do zasad etycznych mających swoje źródło w ideologii marksistowsko-leninowskiej.

Należy podkreślić, że w oficjalnym nurcie myślenia i pisania o edukacji socjalistyczne wychowanie obywatelskie było zawsze (z nazwy) wychowaniem do demokracji, wiążącym się z pewnymi wytycznymi etycznymi co do postępowania na rzecz „socjalistycznej ojczyzny”. Faktyczny w tym czasie brak procedur demokratycznego funkcjonowania państwa polskiego nie przeszkadzał – idee, teoretyczna wizja wspianej demokracji ludowej tworzą tu pewną podstawę dla teoretycznych określeń i działań w zakresie edukacji obywatelskiej, w oderwaniu od sytuacji faktycznej. Można zobaczyć to u Żychowskiego, kiedy pisze: *wychowanie dla demokracji socjalistycznej jest nierozłączne od zasad równości i sprawiedliwości społecznej, ale jest i świadomą odpowiedzialnością uczestnictwa wszystkich obywateli w zarządzaniu społecznym, w oparciu o wysokie kwalifikacje zawodowe*²⁹. Co więcej, każde wychowanie według niego ma w sobie pierwiastek przygotowania do życia *dla Ojczyzny, dla socjalizmu, dla pokoju*³⁰. W koncepcji Żychowskiego wychowanie obywatelskie wydaje się być nieodłącznym elementem wszelkiego działania wychowawczego. Jak widać, ta koncepcja bezpośrednio

²⁷ Tamże, s. 207–208.

²⁸ M. Żychowski, *Nauka, ideologia, polityka*, Warszawa, Iskry, 1968, s. 7.

²⁹ M. Żychowski, *Jaki winien być model obywatela?* w: *Ideologia i światopogląd w wychowaniu*, wyb. W. Pomykało, Warszawa, PZWS, 1968, s. 203.

³⁰ M. Żychowski, *Nauka...*, s. 7–8.

odwołuje się do założeń ideologicznych marksizmu-leninizmu, przekładając je jedynie na język pedagogiki (celów wychowania).

Nieco odmienną interpretację wychowania obywatelskiego zaproponował jeden z głównych pedagogów tamtych czasów, Heliodor Muszyński. Podkreślał on, że w praktyce wychowawczej nie można oddzielić zabiegów, które mają służyć przygotowaniu do współżycia z poszczególnymi ludźmi – co uważa za podstawę wychowania moralnego – od tych, których celem jest kształtowanie postaw obywatelskich, co z kolei czyni przedmiotem wychowania społecznego. Zatem w praktyce wychowania socjalistycznego należałoby mówić o wychowaniu społeczno-moralnym³¹. Wychowanie społeczno-moralne i ideowopolityczne uzyskują dla Muszyńskiego spójność na gruncie pedagogiki socjalistycznej (socjalistycznej teorii wychowania). Jest to według niego następstwo zespolenia w społeczeństwie socjalistycznym interesu ogólnego z interesami poszczególnych grup ludzkich, co według tego pedagoga budzi w ludziach postawy altruizmu, humanitaryzmu, pasji politycznych, ideowości³². Zatem wychowanie obywatelskie jest tu częścią szeroko zakrojonych działań wychowawczych, uzyskujących szczególne znaczenie w demokracji ludowej.

Według Muszyńskiego wychowanie obywatelskie sytuujące się w obrębie wychowania społeczno-moralnego (obok obyczajowego, patriotycznego, politycznego i ideowego) powinno być rozumiane jako *wdrażanie jednostki do przestrzegania wszelkich obowiązków wobec społeczeństwa*³³. Co to jednak oznacza? Według niego składają się nań: *rozwijanie w wychowankach poszanowania mienia społecznego, rzetelnego stosunku do pracy, dyscypliny społecznej, postawy solidarności wobec innych członków społeczeństwa, poszanowanie ustrojowych zasad równości obywatelskiej, sprawiedliwości i praworządności*³⁴. Zatem ta koncepcja podkreśla rozwijanie kompetencji obywatelskich w służbie państwu socjalistycznemu. Wychowanie obywatelskie jest tu nieco inaczej usytuowane w strukturze pojęciowej, ale podobnie jak w koncepcji Żychowskiego ma charakter totalizujący i uwarunkowany ideologicznie. Co interesujące, w obu przedstawionych koncepcjach socjalistycznej edukacji obywatelskiej nacisk kładzie się na obowiązki obywatela, a nie na prawa, co wydaje się znakiem szczególnym tych czasów³⁵. Bowiem to obowiązki wobec państwa i narodu polskiego są tu stawiane na pierwszym miejscu, wyprzedzają posiadanie i korzystanie z praw.

Reasumując, przedstawione koncepcje wychowania obywatelskiego okresu 1945–1989, odwołujące się do perspektywy socjalistycznej, i pogłębione badania nad nimi pozwalają zwrócić uwagę na podstawowe cechy omawianego zjawiska. Z pewnością należą do nich ukierunkowanie na tworzenie „nowego człowieka”,

³¹ H. Muszyński, *Podstawy wychowania społeczno-moralnego*, Warszawa, PZWS, 1967, s. 18–19.

³² Tamże, s. 24–25.

³³ Tamże, s. 27.

³⁴ Tamże.

³⁵ R. Gross, *Indoktrynacja jako narzędzie...*, s. 34–37.

ideały socjalizmu jako podstawowe i bezdyskusyjne podstawy pozwalające określać cele i treści wychowania, indoktrynacja i propaganda jako istotne wyznaczniki metod wychowawczych, a także przekonanie o braku możliwości wyboru innej ścieżki, co znamionowało silną ideologizację. Co więcej, na poziomie rozważań teoretycznych koncepcje wychowania obywatelskiego mogły się różnić (np. zróżnicowanym osadzaniem wychowania obywatelskiego w szerszych strukturach pojęciowych), ale przedstawione w nich cele i treści były bardzo podobne, a budowana na ich podstawie praktyka raczej jednolita w sferze oficjalnej. Ciekawym obszarem badawczym, jaki się tu otwiera, jest kwestia praktycznej realizacji wychowania obywatelskiego, adaptacji i oporu uczniów i wychowanków oraz podejścia nauczycieli do realizowanych treści.

NIEOFICJALNE KONCEPCJE WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO W LATACH 1945–1989

Socjalistyczny model wychowania obywatelskiego nie był jedynym (pomimo usilnych prób jego narzucenia jako jedynej uprawnionej perspektywy), jaki funkcjonował w społeczeństwie polskim w okresie od końca II wojny światowej do przemian w roku 1989. Przez cały ten okres żywe były koncepcje wychowania obywatelskiego nawiązujące do tradycji II Rzeczypospolitej (wychowanie państwowe i narodowe³⁶), choć dławione silną socjalistyczną ofensywą ideologiczną. Wybuchły jednak ze wzmożoną mocą wraz z pojawianiem się i rośnięciem w siłę antykomunistycznej opozycji politycznej, zwłaszcza w latach 70. i 80. Jak zwraca uwagę Kazimierz Przyszczypkowski, z powodzeniem można wyodrębnić pewne koncepcje wychowania obywatelskiego widoczne w refleksji opozycji politycznej dotyczącej wychowania. Podstawowym wyznacznikiem tych wizji było rzeczywiste ukierunkowanie na społeczeństwo, a nie na władzę, zaś podstawowym celem – stworzenie obrazu sytuacji politycznej tamtego okresu oraz obrazu ludzi, który pomoże w rozładowywaniu napięć i rozumieniu ówczesnego świata³⁷. Obywatelskość rozumiano tutaj nie jako podporządkowanie odgórnie narzucanym wartościom i normom, ale jako zainteresowanie dobrem wspólnym – dla opozycji była ona przede wszystkim postawą normatywną i poznawczą, wiążącą się również z ograniczaniem przywilejów dla dobra wspólnego³⁸.

Co istotne, koncepcje edukacyjne były w tym kontekście tworzone przez polityków, nie pedagogów. Dla środowisk opozycyjnych opór przez edukację, jak zauważa Przyszczypkowski, był istotną przesłanką działalności podziemnej. Do jej zadań należało wpływanie na specyfikę i kształt oporu, który miał stanowić podstawę dla tworzenia w przyszłości „alternatywnej rzeczywistości” politycznej i społecznej. Jednakże ta rzeczywistość nie zawsze była przedstawiona w sposób jasny

³⁶ Por. W. Jamrożek, *Wychowanie obywatelskie...*, s. 69–81.

³⁷ Tamże, s. 86–87.

³⁸ Tamże, s. 95.

i precyzyjny, nie zastanawiano się również nad sposobami jej budowania, co według Przyszczyrkowskiego znacznie ograniczyło opozycję polityczną lat 70. i 80. w kształtowaniu kompetencji społeczeństwa do przyszłej transformacji³⁹ i walki z „niechcianą władzą”. Natomiast Hanna Solarczyk-Szwec uważa, iż w latach 80. ujawniły się różnice dotyczące koncepcji obywatelstwa, ale na zewnątrz opozycja starała się zachować jednolitość poglądów, odnosząc się ostatecznie do kategorii narodu jako „dobra wspólnego”⁴⁰. Zatem koncepcja wychowania obywatelskiego, jaka przejawiała się w działaniach opozycji politycznej, była w znacznym stopniu ograniczona, a różnice w podejściu do społeczeństwa, państwa, a zatem i edukacji obywatelskiej zaczęły się ujawniać po odejściu od ustroju socjalistycznego, co później wpłynęło na problemy reformowania systemu edukacji po 1989 roku.

Niemniej te koncepcje i działania pojawiały się i wpływały na społeczeństwo. Podejmowano je w środowiskach związanych z Kościołem katolickim i w różnych organizacjach opozycyjnych. Co prawda, miały ograniczony zasięg i formę, ale były przejawem istnienia innych od oficjalnie funkcjonującej koncepcji rozwoju społeczeństwa polskiego i wywierały wpływ na coraz większą liczbę ludzi. Sam ruch obywatelski „Solidarności” można traktować jako znaczącą lekcję wychowania obywatelskiego dla całego społeczeństwa polskiego⁴¹.

Można określić podstawowe cechy, które pokazują różnorodność kierunków rozwoju koncepcji wychowania obywatelskiego kreowanych przez antykomunistycznych działaczy. Większość opozycyjnych wizji wychowania obywatelskiego odwoływała się do tradycji wychowania narodowego, budowania moralności w oparciu o nauczanie społeczne Kościoła katolickiego (zwłaszcza w odniesieniu do refleksji społecznej prymasa Stefana Wyszyńskiego oraz działalności Klubów Inteligencji Katolickiej). Część opozycji, głównie związanej z KOR, odzęgnywała się od przypisywania wiodącej pozycji narodowi i religii, chcąc budować wizję wychowania obywatelskiego na kształtowaniu postaw nienacjonalistycznych. Znowuż robotnicy podnosili w swych założeniach głównie kwestię sprawiedliwości społecznej i solidaryzmu, łącząc je z katolicyzmem i traktując jako podstawy edukacji obywatelskiej kolejnych pokoleń. Charakteryzowała ich również egalitarna koncepcja społeczeństwa, co wiązało się z nastawieniem antyliberalnym⁴². Ta wielość koncepcji wychowania obywatelskiego opierała się przede wszystkim na jednej uniwersalnej kwestii – oporze wobec tego, co narzucano w oficjalnej warstwie w obszarze wychowania obywatelskiego.

Jak podkreśla Przyszczyrkowski, w omawianym okresie liberalna koncepcja człowieka i społeczeństwa obywatelskiego nie była popularna, a dominowało

³⁹ K. Przyszczyrkowski, *Opozycja polityczna w Polsce – wyzwania dla edukacji*, Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1993, s. 61–62.

⁴⁰ H. Solarczyk-Szwec, *Edukacja obywatelska młodzieży i dorosłych wobec przemocy politycznej – działania na pograniczu aktywności społecznej, oświatowej i kulturalnej*, „Rocznik Andragogiczny” 2007, s. 178.

⁴¹ K. Przyszczyrkowski, *Opozycja polityczna...*, s. 68.

⁴² Tamże, s. 87–99; J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska...*, s. 57.

przede wszystkim nastawienie populistyczno-socjalistyczne i narodowo-religijne. Tym samym koncepcje wychowania obywatelskiego skupiały się na ideowych podstawach wychowania, czyli na pewnych przesłankach filozoficznych i ideologicznych, nie zaś na praktyce życia społecznego⁴³. Wizje wychowania obywatelskiego były zatem traktowane nie tylko jako pewne idee ukierunkowujące zmiany w obrębie wychowania szkolnego i pozaszkolnego, ale w większej mierze jako jedno z narzędzi walki z dominującą koncepcją człowieka i społeczeństwa, co wydaje się zrozumiałe w kontekście sytuacji politycznej, w jakiej funkcjonowały.

Edukacja obywatelska opozycji był realizowana w praktycznym działaniu i wynikała z przekonania, że obywatele mają prawo i potrzebne kompetencje do uczestnictwa w życiu społecznym w sposób pełny, bez odwoływania się do partii komunistycznej i struktur państwowych. Odwołując się do pluralizmu politycznego i społecznego, podważając autorytet PZPR, wysuwano postulaty samorządności w sferze pracowniczej, zawodowej i terytorialnej, funkcjonowania organizacji społecznych reprezentujących różne grupy obywateli oraz kluby polityczne służące jako miejsce spotkań i wymiany różnorodnych poglądów. Wszystko to robiono w celu upodmiotowienia człowieka, przejęcia przez niego odpowiedzialności za swoje bliższe i dalsze otoczenie, rekonstrukcji więzi społecznych⁴⁴. Wprowadzenie stanu wojennego było kolejnym impulsem do budowania samoorganizującego się społeczeństwa obywatelskiego – przedstawiciele opozycji nawoływali do oddolnego organizowania się społeczeństwa we wszelkich możliwych formach, poza oficjalnymi strukturami państwowymi. Podkreślano przy tym pokojowy charakter sprzeciwu wobec władzy. Towarzyszyły temu dyskusje o charakterze ideowym, ale przeważała potrzeba jedności wyrażana w demonstracjach, strajkach, uczestnictwie w spotkaniach, nabożeństwach, nieoficjalnych obchodach świąt i rocznic⁴⁵. *Z analizy koncepcji społeczeństwa podziemnego wynika, że polska opozycja żywiła przekonanie, iż wspólnota obywatelska, nawet w sytuacji deficytu formalnych praw, tworzona jest na podstawach takich, jak: wspólne wartości, współdziałanie i dialog obywatelski oraz oddolne kreowanie więzi, wyrosłe na gruncie dobrowolnej współpracy i solidarności*⁴⁶.

Wśród tych działań na rzecz budowania społeczeństwa obywatelskiego w okresie rządów socjalistycznych w Polsce należy zwrócić uwagę na znaczącą rolę Kościoła rzymskokatolickiego i związanej z nim katolickiej nauki społecznej. Opracowane na tym gruncie koncepcje człowieka i społeczeństwa stanowiły dla części opozycji podstawę do tworzenia wizji wychowania obywatelskiego, dla innych – jeden z ważnych głosów w tworzonego pluralistycznym społeczeństwie

⁴³ K. Przyszczykowski, *Opozycja polityczna...*, s. 99–100.

⁴⁴ M. Michalewska-Pawlak, *Obywatelskość demokratyczna jako idea normatywna w koncepcjach polityczno-programowych polskiej opozycji w latach 1980–1989*, Gdańsk, Europejskie Centrum Solidarności, 2010, s. 183–191.

⁴⁵ Tamże, s. 191–197.

⁴⁶ Tamże, s. 197.

obywatelskim. Wymienić tu należy dwóch najznamienitszych przedstawicieli tej myśli – Stefana Wyszyńskiego i Karola Wojtyłę, których można uznać za współtwórców koncepcji edukacji obywatelskiej opartej na zasadach wiary katolickiej.

Wyszyński pisze o wychowaniu w służbie dobra wspólnego i wolności, które jest częścią wychowania moralnego każdego człowieka, podkreślając rolę wartości moralnych w życiu osoby, rodziny, społeczeństwa. Rozpoznanie prawdy o człowieku i wartości moralnych w swoim sumieniu jest warunkiem koniecznym dobrego postępowania w społeczeństwie, ograniczania samowoli i postępowania zgodnie z rozpoznaniem dobrem wspólnym. Podstawą relacji jest tu odpowiedzialność. Wychowanie w służbie narodowi będzie tu zatem związane z obowiązkiem poznania i zastosowania chrześcijańskich zasad współżycia społecznego, z podkreśleniem roli zasady miłości bliźniego⁴⁷. Jak wskazuje, *każda społeczność narodowa, polityczna i kościelna powstaje z wielu członków. Aby zaś organizm narodowy i polityczny rozwijał się normalnie, muszą być uszanowane różnorodne formy życia społecznego*⁴⁸. Podkreśla tu zatem konieczność poszanowania poszczególnych obywateli i grup, do których oni należą, natomiast *do władzy publicznej należy czuwanie nad tym, aby jedni obywatele nie ograniczali praw innych*⁴⁹. Stosuje on zatem w wymiarze wychowania obywatelskiego podstawowe zasady wynikające z katolickiej nauki społecznej, podkreślając znaczenie rozwoju osobowego i moralności pojedynczych ludzi dla właściwego funkcjonowania społeczeństwa. Widoczne są tu więc krytyczne nawiązania do ówczesnej sytuacji polityczno-społecznej, ale jednocześnie zachowana jest ciągłość z katolicką interpretacją relacji pomiędzy człowiekiem a społeczeństwem.

Podobnie Karol Wojtyła zwraca uwagę na konieczność wychowania społecznego, podkreślając społeczną naturę człowieka. Według niego w kontekście filozofii chrześcijańskiej nie ma rozróżnienia pomiędzy dobrem jednostkowym a wspólnym, ponieważ osoba dążąca do doskonałości moralnej będzie również dążyć do dobra wspólnoty, której jest częścią. Do funkcjonowania we wspólnocie potrzebne są przede wszystkim dwie istotne postawy: solidarności i sprzeciwu. Pierwsza oznacza gotowość do podejmowania działań przypadających jednostce ze względu na uczestnictwo w danej społeczności, druga zaś oznacza możliwość wyrażania niezgody na cele i działania niesłużące z perspektywy jednostki dobru wspólnemu⁵⁰. Tak ujęta wizja człowieka-obywatela i społeczeństwa stanowiły i nadal mogą sta-

⁴⁷ A. Rynio, *Wychowanie młodzieży w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Lublin, KUL, 2001, s. 103–106, 151.

⁴⁸ S. Wyszyński, *Homo Politicus*, w: tegoż, *Prymat człowieka w ładzie społecznym*, Londyn, Odnova, 1976, s. 247.

⁴⁹ Tamże, s. 237.

⁵⁰ H. Gajdamowicz, *Uczestnictwo we wspólnocie, dobro wspólne, jako istota wychowania obywatelskiego*, w: *Edukacja i społeczeństwo obywatelskie – perspektywa interdyscyplinarna*, red. M. Kamińska, L. Tomaszewska, Płock, Redakcja Naczelna Wydawnictwa PWSZ w Płocku, 2013, s. 16–18. Por. Jan Paweł II, *Laborem exercens*, Internet, (dostęp: 25.06.2017 r.), dostępny: <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/383>; Jan Paweł II, *Sollicitudo rei socialis*, Internet, (dostęp: 25.06.2017 r.), dostępny: <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/392>

nowić podstawę do ujmowania wychowania obywatelskiego. Powinno ono – w tym ujęciu – odwoływać się do wartości chrześcijańskich realizowanych nie tylko w życiu prywatnym, ale również publicznym, wdrażać do realizacji zasady sprawiedliwości i solidarności społecznej, nawiązywać do tradycji narodowych oraz budować poczucie odpowiedzialności młodych ludzi za siebie i swoją ojczyznę.

Nieoficjalne, nielegalne koncepcje wychowania obywatelskiego w kraju rządzone przez partię komunistyczną w latach 1944–1989 dochodziły do głosu i wpływały na społeczeństwo, choć może nie z taką mocą, jakby było to możliwe bez ograniczeń ze strony władz państwowych. Zróżnicowane, choć może niejasne, niedoprecyzowane i budowane na zasadzie sprzeciwu tworzyły alternatywy dla socjalistycznej wizji wychowania obywatelskiego. Jednak można mieć wątpliwości co do wniosku wyprowadzonego z analiz ideologii edukacyjnych opozycji antykomunistycznej przedstawianych przez Przyszczykowskiego, który twierdzi, że wizje budowy społeczeństwa obywatelskiego i wychowania do niego w odniesieniu do rodzimych tradycji kulturowych i religijnych proponowane przez część opozycji politycznej w latach 70. i 80. XX wieku konstruowano jedynie na zasadzie odwrócenia znaków⁵¹, a więc podobnie jak w perspektywie socjalistycznej, odnosząc się do ideologicznie konstruowanej rzeczywistości.

W kontekście analiz Małgorzaty Michalewskiej-Pawlak, która szeroko opisuje podstawowe założenia oraz wielość dyskusji i działań w obrębie tworzenia społeczeństwa obywatelskiego⁵², można by się zastanawiać, czy nie były to koncepcje w procesie tworzenia – rodzące się z negacji, ale w toku szeroko zakrojonych dyskusji uzyskujące swój własny, zakorzeniony społecznie byt. Poza tym w kontekście szerokiego, przyjętego w artykule ujęcia wychowania obywatelskiego wydaje się, że prezentowane tutaj negatywne nastawienie do tak konstruowanych koncepcji wychowania obywatelskiego powinno znaleźć również zastosowanie do oceny jego celów i treści proponowanych nie tylko przez socjalizm czy nurty wobec niego opozycyjne, ale również przykładowo współcześnie przez ideologię liberalną – przecież w ostateczności również ono jest związane z konkretną ideologią polityczną i budowane w łączności z jej podstawowymi ideami. Nieoficjalne koncepcje wychowania obywatelskiego prezentowane przez opozycję były pewnie niedoskonałe, częściowe, uproszczone ze względu na sytuację społeczno-polityczną, ale przecież stworzyły załączki różnych jego wizji rozwijanych szerzej już po roku 1989.

KONCEPCJE WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO PO 1989 ROKU

Rok 1989 zmienił sytuację społeczno-polityczną i niewątpliwie odbił się na koncepcjach wychowania obywatelskiego. Formalnie okres przemian rozpoczął się już w latach 80. XX wieku zakończył istnienie Polski socjalistycznej w 1989.

⁵¹ Zob. K. Przyszczykowski, *Opozycja...*, s. 87 i nast.

⁵² M. Michalewska-Pawlak, *Obywatelskość demokratyczna...*, s. 152–238.

W różnych dziedzinach życia społecznego, pomimo początkowej euforii, zaczęły pojawiać się problemy wynikające z rozległości ruchu opozycyjnego i wiążące się z sporym zróżnicowaniem polityczno-światopoglądowym osób do tej pory walczących przeciw wspólnemu wrogowi pod jednym sztandarem. Podobne problemy zaczęły pojawiać się również w nauce, preferowanych koncepcjach i ujęciach teoretycznych, a także w praktyce pedagogicznej – w tym także w obszarze wychowania obywatelskiego.

Jak podkreśla Leszek Iwulski, budowanie demokracji, kapitalizmu i społeczeństwa obywatelskiego było racjonalnym wyborem władz polskich po wyborach w roku 1989. Racjonalnym, ponieważ skorzystano ze wzorca krajów, które zwyciężyły w długiej politycznej konfrontacji pomiędzy blokami wschodnim a zachodnim⁵³. Jednak uwarunkowania społeczne, historyczne i polityczne, z którymi zetknęło się owo dążenie do budowy systemu kapitalistycznego, doprowadziły do tego, że z perspektywy wielu współczesnych badaczy społeczeństwo obywatelskie w Polsce nie istnieje albo też funkcjonuje w sposób nieprawidłowy, skarlłowaciały, odbiegający od standardów zachodnioeuropejskich⁵⁴.

Zarówno zatem uwarunkowania historyczne i społeczno-polityczne, jak i napływ nowych, fascynujących idei z Zachodu, a także próby ich racjonalnego wyboru przez nowe, demokratyczne władze przyczyniły się do zmian w postrzeganiu wychowania obywatelskiego, jego celów, treści i zadań przed nim stawianych. Jak podkreśla Gierszewski, rozwój człowieka i obywatela był traktowany po transformacji ustrojowej jako najważniejsze zadanie edukacji, co wiązało się z rezygnacją z indoktrynacji w szkolnych programach nowego przedmiotu – wiedzy o społeczeństwie – oraz próbach zapewnienia młodemu pokoleniu szerokiej wiedzy dotyczącej współczesnego życia społecznego⁵⁵.

Widać to między innymi w ustawach i rozporządzeniach dotyczących edukacji, ustalających cele, treści i zakres edukacji obywatelskiej w szkole. *Ustawa o systemie oświaty* z 1991 roku wprowadzała możliwość wyboru programów i organizowania zajęć pozalekcyjnych, a także określała zasady działalności samorządu szkolnego – co można uznać za tworzenie od nowa podstaw edukacji obywatelskiej. Dała również możliwość tworzenia rządowych programów wspierających między innymi wychowanie obywatelskie⁵⁶. Późniejsze zmiany programowe znalazły swój najpełniejszy wyraz w reformie szkolnej z 1999 roku, kiedy to wprowadzono podstawy programowe dla trzech poziomów szkół, na każdym

⁵³ L. Iwulski, *Ideologiczne elementy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, w: *Edukacja obywatelska dorosłych a społeczeństwo obywatelskie*, red. D. Gierszewski, H. A. Krettek, Racibórz, Wydawnictwo PWSZ, 2015, s. 37.

⁵⁴ Przykładowo por. tamże. E. Bobrowska, *Edukacja obywatelska w błędnym kole i metafora rozsadzająca*, w: *Edukacja obywatelska dorosłych...*, s. 74–82; A. Wilkomirska, *Wiedzieć...*; *Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce...*; T. Herzog, *Zagrożenia i wyzwania dla edukacji obywatelskiej we współczesnej Polsce*, w: *Wychowanie obywatelskie...*, s. 107–124.

⁵⁵ D. Gierszewski, *Edukacja obywatelska...*, s. 131–133.

⁵⁶ *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty*, Dz. U. 1991 Nr 95, poz. 425. Por. J. Korzeniowski, M. Machalek, *Edukacja obywatelska...*, s. 22.

uwzględniając elementy edukacji obywatelskiej w postaci osobnych przedmiotów lub ścieżek edukacyjnych⁵⁷. W nowej podstawie programowej z 2008 roku wprowadzono nauczanie wiedzy o społeczeństwie w szkołach ponadgimnazjalnych na poziomach podstawowym i rozszerzonym, zakończone maturą (co wiązało się z podniesieniem znaczenia przedmiotu), obligując uczestników chcących przystąpić do egzaminu dojrzałości z tego przedmiotu do uczestniczenia w metodzie projektów, co miało sprzyjać aktywizacji i wykorzystaniu w praktyce przyswajanej wiedzy⁵⁸.

Kolejna podstawa programowa, związana z przywróceniem od roku 2017 8-letniej szkoły podstawowej i 4-letniej ponadpodstawowej, również wskazuje na wagę edukacji obywatelskiej, wprowadzając przedmiot wiedza o społeczeństwie od IV klasy szkoły podstawowej. Postuluje rozwijanie wiedzy, umiejętności wykorzystania i tworzenia informacji, rozumienia siebie i rozpoznawania oraz rozwiązywania problemów, a także komunikacji i współdziałania, pracę nauczyciela i ucznia koncentruje na treściach nauczania zawartych w następujących grupach: społeczna natura człowieka, rodzina, szkoła i edukacja, prawa człowieka, nieletni wobec prawa, społeczność lokalna, społeczność regionalna, wspólnoty narodowe/etniczne i ojczyzna, udział obywateli w życiu publicznym – społeczeństwo obywatelskie, środki masowego przekazu, demokracja w Rzeczypospolitej Polskiej, sprawy międzynarodowe⁵⁹. Jak zatem widać, każda ważniejsza zmiana w polskim systemie oświatowym wiązała się ze zmianami w zakresie edukacji obywatelskiej dzieci i młodzieży.

Niemniej poza zmianami w obrębie przedmiotu szkolnego wiedza o społeczeństwie po 1989 roku kwestia edukacji obywatelskiej społeczeństwa, jak twierdzą znawcy tej problematyki, przez kolejne ekipy rządowe była raczej pomijana⁶⁰ albo – przynajmniej w latach 90. – niedoceniana i ograniczana do edukacji politycznej⁶¹, pomimo podkreślania znaczenia budowania społeczeństwa obywatelskiego. Pierwotnie wprowadzaniem wychowania obywatelskiego zajęły się w dużym stopniu instytucje zagraniczne (głównie amerykańskie i niemieckie), które za cel stawiały sobie wspieranie demokracji. Dopiero po jakimś czasie zaczęły funkcjonować polskie organizacje pozarządowe, które przyjęły na siebie zadanie roz-

⁵⁷ *Rozporządzenie ministra edukacji narodowej i sportu w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego*, z dnia 15 lutego 1999 r., Dz. U. 1999 Nr 14, poz. 129. Por. J. Korzeniowski, M. Machalek, *Edukacja obywatelska...*, s. 23.

⁵⁸ *Rozporządzenie ministra edukacji narodowej i sportu w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół*, z dnia 23 grudnia 2008 r., Dz. U. 2009 Nr 4, poz. 17. Por. D. Gierszewski, *Edukacja obywatelska...*, s. 135–136.

⁵⁹ *Rozporządzenie ministra edukacji narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*, Dz. U. 2017 poz. 356, s. 104–109.

⁶⁰ J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska...*, s. 68.

⁶¹ D. Gierszewski, *Edukacja obywatelska...*, s. 134.

wijania edukacji obywatelskiej (np. Centrum Edukacji Obywatelskiej, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Fundacja Edukacja dla Demokracji, Fundacja im. Stefana Batorego)⁶², realizujące różnego rodzaju programy mające na celu wspieranie powstającego społeczeństwa obywatelskiego.

Przechodząc do preferowanych współcześnie koncepcji edukacji obywatelskiej, można je rozpatrywać z kilku perspektyw. Często dzieli się je na socjalizacyjne i upodmiotawiające, z których pierwsze skupiają się na wyliczaniu cech, umiejętności i kompetencji dobrego obywatela oraz metodach ich przekazywania, a kierują się reprodukcją systemu społecznego i politycznego, zaś drugie – akcentują rozwój człowieka, który dzięki indywidualnym, twórczym działaniom we współpracy z innymi „samostwarza” życie społeczne⁶³. Można również rozpatrywać je, odnosząc się do nurtów edukacji obywatelskiej: informacyjnego (związanego z przekazywaniem wiedzy), socjalizacyjnego (akcentującego pewne umiejętności ważne w życiu społecznym obywatela) oraz wychowawczego (zwracającego uwagę na postawy: troski o dobro wspólne, podejmowanie aktywności społecznej i wolontaryjnej, szacunek dla innych, uczciwość)⁶⁴. Można także myśleć o koncepcjach edukacji obywatelskiej w odniesieniu do minimalnego i maksymalnego obywatelstwa, jakie proponują według czterech wymiarów: obywatelstwo jako formalny składnik tożsamości lub jako jej treść, koncentracja na sprawach prywatnych i lokalnych lub na kwestiach ważnych dla całego społeczeństwa, niewielkie lub duże zaangażowanie polityczne, bezkrytyczna akceptacja istniejącego systemu społecznego lub krytyczno-aktywny doń stosunek⁶⁵. Wszystkie te podziały mogą w ciekawy sposób klasyfikować poszczególne koncepcje wychowania obywatelskiego pojawiające się we współczesnej przestrzeni publicznej w Polsce. Ale można je również odnosić do pewnych koncepcji obywatelstwa i założeń obecnych w podstawowych filozofiach i ideologiach politycznych i społecznych, odgrywających najważniejszą rolę w polskiej rzeczywistości.

Pierwsze skojarzenia z hasłem „społeczeństwo obywatelskie” prowadzą większość ludzi do interpretacji charakterystycznych dla liberalnej koncepcji wychowania obywatelskiego. Do tego stopnia, że częstokroć zapomina się o tym, iż taka edukacja odwołuje się do pewnego rozumienia obywatela, obywatelstwa i społeczeństwa, że w swej istocie nawiązuje do pewnej konkretnej ideologii społecznej⁶⁶. W literaturze przedmiotu podkreśla się pozytywny wpływ indywidualizmu promowanego przez liberalizm na rozwój idei aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym, niemniej zauważa się, że współcześnie

⁶² J. Ćwiek-Karpowicz, *Edukacja obywatelska...*, s. 68.

⁶³ E. Ozga, *Wychowanie obywatelskie...*, s. 79–80.

⁶⁴ J. Korzeniowski, M. Machalek, *Edukacja obywatelska...*, s. 13–14.

⁶⁵ E. Ozga, *Wychowanie obywatelskie...*, s. 80–81.

⁶⁶ Por. K. Starego, „*Społeczeństwo obywatelskie*” w *polskim dyskursie edukacyjnym i społecznym*. „*Bezklasowość*” i „*antypolityczność*” jako podstawy dominującej racjonalności społeczeństwa obywatelskiego, w: *Pedagogika ogólna. Dyskursy o statusie naukowym i dydaktycznym*, red. T. Hejnicka-Bezwińska, Bydgoszcz, UKW, 2011, s. 342–357.

może on prowadzić do urynkowienia sfery społecznej, „utowarowienia” obywatelstwa i realizowania go w trybie konsumpcyjnym⁶⁷. Ta perspektywa i oparta na niej edukacja obywatelska pozbawiają uczestniczenie w życiu społecznym wzajemności na rzecz jednostkowej dobroczynności – w miejsce kolektywnych działań na rzecz dobra wspólnego proponują jednostkową moralność jako regulator stosunków i więzi społecznych. W takich warunkach obywatelstwo przestaje chronić obywateli przed rynkiem i problemami społecznymi związanymi z funkcjonowaniem kapitalizmu, zamiast tego ulega sprywatyzowaniu, uzależniając aktywność obywatelską od predyspozycji i możliwości jednostkowych⁶⁸. Prąd, który przyczynił się do rozwoju koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, współcześnie może doprowadzić do zmniejszenia jego znaczenia, do obywatela, którego działania na rzecz wspólnoty zepchnięte są do sfery prywatnej.

Wiąże się to z problemem, jaki jawi się przed współczesnym społeczeństwem, z przyjmowaniem aksjologicznej neutralności i bezkrytycznością wobec dominującego modelu neoliberalnego wychowania obywatelskiego oraz brakiem ogólnospołecznej refleksji nad obywatelnością i społeczeństwem obywatelskim⁶⁹. Jest to najprawdopodobniej związane ze współczesnym zwycięstwem liberalizmu⁷⁰ w dyskursie oficjalnym czy publicznym, co powoduje, że ludzie przestają widzieć uwikłanie ideologiczne pewnych rozwiązań, uznając je za oczywiste i normalne. Żyjąc w hegemonii kulturowej danego zjawiska, „ślepną” na jego ideologiczny wydźwięk. Widać to zwłaszcza w dwóch tendencjach: ujmowaniu koncepcji społeczeństwa obywatelskiego i przygotowującej do uczestnictwa w nim edukacji jako zjawisk apolitycznych i bezklasowych. Nie uwzględnia się bowiem zróżnicowania interesów poszczególnych grup ludzi, traktując je jako co najmniej zbieżne w swych podstawowych przejawach dla wszystkich członków danego społeczeństwa⁷¹.

Krytykuje się ten model społeczeństwa obywatelskiego i wynikającej z niego edukacji z pozycji neomarksistowskich, socjaldemokratycznych, wskazując jako negatywy takie zjawiska i idee jak: wprowadzenie antagonizmu pomiędzy społeczeństwem a państwem, idealizacja społeczeństwa obywatelskiego pomijająca aspekty nierówności społecznych i konfliktów, alienowanie części osób z obywatelstwa poprzez obywateli czy grup z państwem, faktyczna służba legitymizacji władzy osób posiadających kapitał ekonomiczny i kulturowy⁷². Wychowanie

⁶⁷ D. Hildebrandt-Wypych, *Między państwem a rynkiem – spór o dominującą we współczesnym społeczeństwie i szkole wizję obywatelstwa*, w: *Edukacja obywatelska. Rekonstrukcje...*, s. 57.

⁶⁸ Tamże, s. 63–67.

⁶⁹ K. Starego, „*Spoleczeństwo obywatelskie*”..., s. 342.

⁷⁰ Zob. J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, Kraków, Znak, Fundacja im. S. Batorego, 1994, s. 9–20; F. Fukuyama, *Koniec historii*, Poznań, Zysk i S-ka, 1996, s. 79–82; E. Potulicka, *Teoretyczne podstawy neoliberalizmu a jego praktyka*, w: *Neoliberalne uwarunkowania edukacji*, red. E. Potulicka, J. Rutkowiak, Kraków, Impuls, 2010, s. 39–40.

⁷¹ K. Starego, „*Spoleczeństwo obywatelskie*”..., s. 346.

⁷² Tamże, s. 346–353.

obywatelskie z perspektywy socjaldemokratycznej powinno demaskować racjonalność liberalną współczesnego dyskursu o racjonalności politycznej, przestać służyć reprodukcji systemu politycznego, przygotowywać uczniów do kwestionowania uwarunkowań ciążyących nad ich życiem, a także prowadzić do powstania takich cech wychowanków jak: zaangażowanie, krytyczność, umiejętność rozpoznawania struktur o charakterze ideologicznym⁷³. Ta perspektywa fragmentarycznie nawiązuje do koncepcji marksistowskiej, tworząc własny sposób rozumienia tego, czym jest edukacja obywatelska. Nie zaprzecza również swojemu osadzeniu w rzeczywistości społeczno-politycznej, przynależności do określonego nurtu ideologicznego.

Refleksję, której podstawą byłoby podkreślanie braku uniwersalności liberalnej koncepcji wychowania obywatelskiego i wniosek o możliwości budowania innych ujęć tego fenomenu, można by również wysnuć z perspektywy pedagogiki katolickiej oraz konserwatywnych podejść do wychowania. Z tej perspektywy bowiem także wskazuje się na zawłaszczanie obszaru wychowania – w tym również obywatelskiego – w świadomości społecznej i mediach przez dyskurs neoliberalny. Edukacja obywatelska wydaje się nieodłącznym elementem pedagogiki katolickiej, której podstawowym celem jest holistyczne wychowanie osoby – a więc rozwój każdej sfery jego istnienia. Jak wskazuje się bowiem w *Deklaracji o wychowaniu chrześcijańskim: prawdziwe [...] wychowanie zdąża do kształtowania osoby ludzkiej w kierunku jej celu ostatecznego, a równocześnie do dobra społeczności, których człowiek jest członkiem i w których obowiązkach, gdy dorośnie, będzie brał udział*⁷⁴. Edukacja obywatelska jawi się tutaj zatem jako jeden z podstawowych elementów oddziaływań wychowawczych. Powinny one być prowadzone w taki sposób, by *przygotowywać do uczestniczenia w życiu społecznym, aby wyposażeni należycie w konieczne do tego i odpowiednie środki, mogli włączać się czynnie w różne zespoły ludzkiej społeczności, aby ujawniali przez rozmowę z innymi swe zapatrywania i chętnie zabiegali o wspólne dobro*⁷⁵. Podkreśla się działanie człowieka w społeczności, do którego przygotowuje wychowania obywatelskie, jako jeden z obszarów jego życia o ogromnej wadze, jeden z elementów dobrego życia każdej osoby – zatem edukacja obywatelska w tym kontekście odgrywać będzie doniosłą rolę.

Ale samo wychowanie obywatelskie nie wystarcza – można zobaczyć tutaj silne akcentowanie relacji pomiędzy moralnością a umiejętnością współżycia społecznego. Dla wychowania obywatelskiego w duchu katolickim ważne jest bowiem również właściwe wychowanie moralne, bez którego to pierwsze nie może w pełni osiągnąć zakładanych celów. Funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego musi bowiem w tej perspektywie opierać się na podstawowych

⁷³ Tamże, s. 352–355.

⁷⁴ *Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum Educationis”*, Internet, (dostęp: 15.07.2017 r.), dostępny: http://www.katecheza.kielce.opoka.org.pl/index.php?idz_do=strony%20informacyjne&id=203

⁷⁵ Tamże.

wartościach – oderwanie od zasad moralnych skutkuje bowiem na dłuższą metę degeneracją demokracji. Państwo o ustroju demokratycznym nie może zatem być neutralne światopoglądowo ani promować relatywizmu etycznego – wartości oparte na właściwym zrozumieniu godności człowieka stanowią fundament zarówno rozwoju każdej osoby, jak i porozumienia społecznego i wynikających z niego działań społecznych⁷⁶.

Widać to między innymi w zbiorze zagadnień, jakie według *Katechizmu Kościoła Katolickiego* stanowią podstawę wychowania obywatelskiego każdego katolika: *godność osoby ludzkiej, wolność człowieka i jego prawa, obowiązki człowieka wobec społeczności ludzkiej, solidarność, sprawiedliwość, obowiązek udziału w życiu społecznym, odpowiedzialność za dobro wspólne, wychowanie patriotyczne, obrona pokoju*⁷⁷. Tym samym wychowanie obywatelskie dla przedstawicieli tego nurtu myślenia będzie zawsze mocno powiązane z wychowaniem moralnym, z przekazywaniem wartości i norm chrześcijańskich, ponieważ tylko takie powiązanie zapewnić może właściwe, dobre działanie demokracji i funkcjonującego w jej obrębie społeczeństwa obywatelskiego. Jak zatem widać, ta perspektywa interpretacji celów i zadań wychowania obywatelskiego w inny sposób buduje jego koncepcję, akcentując właściwy sobie sposób rozumienia obywatelstwa i demokracji.

Przedstawione powyżej różne sposoby realizacji wychowania obywatelskiego funkcjonują obok siebie, raz po raz dochodząc do głosu i przebijając się przez dominujący dyskurs neoliberalny. Który z owych modeli będzie realizowany w życiu społecznym, zależy od decyzji podejmowanych zarówno na szczytach władzy, jak i w konkretnych instytucjach edukacyjnych i opiekuńczo-wychowawczych oraz od dyskursu publicznego obywateli państwa polskiego.

PODSUMOWANIE

Koncepcje edukacji obywatelskiej w Polsce po II wojnie światowej przybierały różne oblicza. Do roku 1989 ich podziału można dokonywać głównie wzdłuż kontinuum określanego takimi opozycjami, jak: legalność/nielegalność, fasadowość/prawdziwość, prządowość/opozycyjność, łączność/brak łączności z ideologią komunistyczną. W oficjalnym nurcie wychowanie obywatelskie dążyło do stworzenia nowego człowieka socjalistycznego, nawiązując do propagandowych haseł demokracji ludowej. Jednak pojawiały się również opozycyjne koncepcje wychowania obywatelskiego, może niedoskonałe, niedopracowane, ale wskazujące na możliwości budowania inaczej rozumianej demokracji i obywatelstwa wolnego od jednej, „słusznej” ideologii.

⁷⁶ A. Pryba, *Polska rodzina katolicka a rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Uwagi na marginesie raportu Rodzina bogactwem (dobrem) dla społeczeństwa*, „Teologia i Moralność” 2014, nr 1 (15), s. 40–43.

⁷⁷ K. Nycz, *Wychowanie obywatelskie w katechezie*, „Horyzonty Wychowania” 2004, nr 5, s. 118.

Po roku 1989 wraz z odzyskaniem przez Polskę wolności poprzez odgórną decyzję elit politycznych oraz napływ koncepcji teoretycznych i światopoglądowo-ideologicznych z zewnątrz, przebojem weszła do Polski liberalna koncepcja społeczeństwa obywatelskiego. Od razu została jej nadana etykieta najlepszej, najważniejszej opcji, a jej wprowadzanie było wspierane przez autorytety zewnętrzne. Również w świadomości społecznej jawiła się bardzo pozytywnie, jako obietnica wolności i dobrobytu, które według zniewolonych socjalistyczną utopią umysłów funkcjonowały po drugiej stronie obalonej już „żelaznej kurtyny”. Zawładnęła ona w takim stopniu wyobraźnię zbiorową, że współcześnie częstokroć bywa uznawana za jedyną możliwą do realizacji w demokratycznym społeczeństwie. Jej dominacja jednak nie oznacza rezygnacji z koncepcji obywatela i społeczeństwa, a zatem i edukacji obywatelskiej, o innej orientacji – post-socjalistycznej lub nawiązującej do tradycji narodowych oraz katolickich. Ta ostatnia również uległa rozwojowi, szczególnie w nawiązaniu do powstających po 1989 roku dzieł Karola Wojtyły oraz innych przedstawicieli katolickiej nauki społecznej.

Nic nie wskazuje na to, by dyskusja o sposobie realizacji edukacji obywatelskiej w naszym społeczeństwie miała się zakończyć. Nadal ścierają się różne wizje obywatelstwa i obywatela, tworząc mozaikę różnych rozwiązań i działań, które mogą być podjęte w zakresie edukacji obywatelskiej zarówno dzieci i młodzieży, jak i osób dorosłych. Ale to chyba dobrze – czyż nie na wielości perspektyw i próbach ich uzgodnienia polegać powinno funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego?

BIBLIOGRAFIA

Bobrowska E., *Edukacja obywatelska w błędnym kole i metafora rozsadzająca*, w: *Edukacja obywatelska dorosłych a społeczeństwo obywatelskie*, red. D. Gierszewski, H. A. Kretek, Racibórz, Wydawnictwo PWSZ, 2015.

Ćwiek-Karpowicz J., *Edukacja obywatelska w Polsce*, w: *Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce. Raport z badań*, red. K. E. Siellawa-Kolbowska, Warszawa, Instytut Spraw Publicznych, 2008.

Deklaracja o wychowaniu chrześcijańskim „Gravissimum Educationis”, Internet, (dostęp: 15.07.2017 r.), dostępny: http://www.katecheza.kielce.opoka.org.pl/index.php?idz_do=strony%20informacyjne&id=203

Demczak A., *Wychowanie obywatelskie w amerykańskiej szkole*, w: *Edukacja w świecie współczesnym*, red. R. Leppert, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2000.

Edukacja obywatelska w Europie, Warszawa, Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, 2012.

Edukacja obywatelska w Niemczech i Polsce. Raport z badań, red. K. E. Siellawa-Kolbowska, Warszawa, Instytut Spraw Publicznych, 2008.

Fukuyama F., *Koniec historii*, Poznań, Zysk i S-ka, 1996.

Gajdamowicz H., *Uczestnictwo we wspólnocie, dobro wspólne, jako istota wychowania obywatelskiego*, w: *Edukacja i społeczeństwo obywatelskie – perspektywa interdyscyplinarna*, red. M. Kamińska, L. Tomaszewska, Płock, Redakcja Naczelna Wydawnictwa PWSZ w Płocku, 2013.

Gierszewski D., *Edukacja obywatelska w przestrzeni lokalnej*, Kraków, Wydawnictwo UJ, 2017.

Grążawski M., *Wychowanie do demokracji poprzez działalność samorządu obywatelskiego*, w: *Samorządność wczoraj i dziś. Wychowanie do społeczeństwa obywatelskiego*, red. A. Murzyn, Kraków, Impuls, 2011.

Gross R., *Edukacja obywatelska czy edukacja paramilitarna? Wybrane elementy polityki wychowawczej w okresie stalinowskim*, w: *Edukacja obywatelska. Rekonstrukcje – krytyka – interpretacje*, red. V. Kopińska, Włocławek, PWSZ we Włocławku, 2013.

Gross R., *Indoktrynacja jako narzędzie formowania postaw obywatelskich młodzieży w pierwszych latach PRL (1945–1956)*, w: *Edukacja obywatelska. Rekonstrukcje – krytyka – interpretacje*, red. V. Kopińska, Włocławek, PWSZ we Włocławku, 2013.

Herzog T., *Zagrożenia i wyzwania dla edukacji obywatelskiej we współczesnej Polsce*, w: *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Z. Melosik, K. Przyszczypkowski, Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1998.

Hildebrandt-Wypych D., *Między państwem a rynkiem – spór o dominującą we współczesnym społeczeństwie i szkole wizję obywatelstwa*, w: *Edukacja obywatelska. Rekonstrukcje – krytyka – interpretacje*, red. V. Kopińska, Włocławek, PWSZ we Włocławku, 2013.

Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych, red. A. Szerląg, Kraków, Impuls, 2007.

Iwulski L., *Ideologiczne elementy funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, w: *Edukacja obywatelska dorosłych a społeczeństwo obywatelskie*, red. D. Gierszewski, H. A. Kretek, Racibórz, Wydawnictwo PWSZ, 2015.

Jamrożek W., *Wychowanie obywatelskie w Drugiej Rzeczypospolitej (geneza i rozwój)*, w: *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Z. Melosik, K. Przyszczypkowski, Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1998.

Jan Paweł II, *Laborem exercens*, Internet, (dostęp: 25.06.2017 r.), dostępny: <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/383>

Jan Paweł II, *Sollicitudo rei socialis*, Internet, (dostęp: 25.06.2017 r.), dostępny: <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/392>

Korzeniowski J., Machalek M., *Edukacja obywatelska w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.

Kwieciński Z., *Socjopatologia edukacji*, Olecko–Białystok, Mazurska Wszechnica Nauczycielska, Trans Humana, 1995.

Leppert R., *Pedagogiczne peregrynacje. Studia i szkice o pedagogice ogólnej i kształceniu pedagoga*, Bydgoszcz, AB, 2002.

Łuc I., *Językowy obraz wychowania obywatelskiego i pojęć pokrewnych w wypowiedziach uczniów szkół średnich*, w: *Samorządność wczoraj i dziś. Wychowanie do społeczeństwa obywatelskiego*, red. A. Murzyn, Kraków, Impuls, 2011.

Matuszek A., Wroński P., *Rzeczpospolita kompetentna. Świadomość europejska w procesie edukacji*, Kraków, AVALON, 2008.

Mazur M., *Koncepcja obywatela na łamach prasy okresu stalinowskiego*, w: *Państwo a wychowanie. Idee – mity – stereotypy*, red. A. Dymera, T. Sikorski, Szczecin, Centrum Edukacyjne Archidiecezji Szczecińsko-Kamieńskiej, 2005.

Melosik Z., *Wychowanie obywatelskie: Nowoczesność, ponowoczesność (próba konfrontacji)*, w: *Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Z. Melosik, K. Przyszczykowski, Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1998.

Michalewska-Pawlak M., *Obywatelskość demokratyczna jako idea normatywna w koncepcjach polityczno-programowych polskiej opozycji w latach 1980–1989*, Gdańsk, Europejskie Centrum Solidarności, 2010.

Muszyński H., *Podstawy wychowania społeczno-moralnego*, Warszawa, PZWS, 1967.

Naumiuk A., *Edukacja obywatelska*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Suplement*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2010.

Nycz K., *Wychowanie obywatelskie w katechezie*, „Horyzonty Wychowania” 2004, nr 5.

Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2001.

Ozga E., *Wychowanie obywatelskie – między przeszłością a wyzwaniem przyszłości*, w: *Reinterpretacje kontekstów wychowania*, red. A. Gawęł, B. Bieszczad, Kraków, Wydawnictwo Libron, 2016.

Pietrzak E., Szczepanik R., Zaorski-Sikora Ł., *Aksjologia życia publicznego*, Łódź, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, 2011.

Potulicka E., *Teoretyczne podstawy neoliberalizmu a jego praktyka*, w: *Neoliberalne uwarunkowania edukacji*, red. E. Potulicka, J. Rutkowiak, Kraków, Impuls, 2010.

Pryba A., *Polska rodzina katolicka a rozwój społeczeństwa obywatelskiego. Uwagi na marginesie raportu Rodzina bogactwem (dobrem) dla społeczeństwa*, „Teologia i Moralność” 2014, nr 1 (15).

Przyszczykowski K., *Opozycja polityczna w Polsce – wyzwania dla edukacji*, Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1993.

Rozporządzenie ministra edukacji narodowej i sportu w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego, z dnia 15 lutego 1999 r., Dz. U. 1999 Nr 14, poz. 129.

Rozporządzenie ministra edukacji narodowej i sportu w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, z dnia 23 grudnia 2008 r., Dz. U. 2009 Nr 4, poz. 17.

Rozporządzenie ministra edukacji narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz. U. 2017 poz. 356.

Rubacha K., *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscyplin*, w: *Pedagogika. Podręcznik*, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Warszawa, PWN, 2003.

Rynio A., *Wychowanie młodzieży w nauczaniu kardynała Stefana Wyszyńskiego*, Lublin, KUL, 2001.

Samorządność wczoraj i dziś. Wychowanie do społeczeństwa obywatelskiego, red. A. Murzyn, Kraków, Impuls, 2011.

Solarezyk-Szwec H., *Edukacja obywatelska młodzieży i dorosłych wobec przemocy politycznej – działania na pograniczu aktywności społecznej, oświatowej i kulturalnej*, „Rocznik Andragogiczny” 2007.

Starego K., „*Spółczesność obywatelska*” w polskim dyskursie edukacyjnym i społecznym. „*Bezklasowość*” i „*antypolityczność*” jako podstawy dominującej racjonalności społeczeństwa obywatelskiego, w: *Pedagogika ogólna. Dyskursy o statusie naukowym i dydaktycznym*, red. T. Hejnicka-Bezwińska, Bydgoszcz, UKW, 2011.

Szacki, J., *Liberalizm po komunizmie*, Kraków, Znak, Fundacja im. S. Batorego, 1994.

Tomaszewski R., *Wychowanie obywatelskie i państwowe w szkolnictwie resortowym (między II a III Rzeczpospolitą)*, w: *Historyczne konteksty edukacji obywatelskiej w społeczeństwach wielokulturowych*, red. A. Szerlag, Kraków, Impuls, 2007.

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. 1991 Nr 95, poz. 425.

Wiłkomirska A., *Wiedzieć i rozumieć, aby być obywatelem. Studium empiryczne*, Warszawa, WUW, 2013.

Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne, red. Z. Melosik, K. Przyszczypkowski, Poznań–Toruń, Wydawnictwo EDYTOR, 1998.

Wyszyński S., *Homo Politicus*, w: tegoż, *Prymat człowieka w ładzie społecznym*, Londyn, ODNOWA, 1976.

Żychowski M., *Jaki winien być model obywatela?* w: *Ideologia i światopogląd w wychowaniu*, wyb. W. Pomykało, Warszawa PZWS, 1968.

Żychowski M., *Nauka, ideologia, polityka*, Warszawa, ISKRY, 1968.

Directions of development of the conception of civic education in Poland after World War II – introduction to the issue

Summary

The concept of “civil society” and “civic education” succeeded after 1989 – in the scientific world and social consciousness, fed by political visions of building a new society. However, it should be noted that this term and its referent have already appeared before. In this article, I would like to analyse the basic directions of development of the concept of civic education in the context of changes in its way of understanding, preferred goals and desirable content after the Second World War. This article is contributing to the initial delineation of the research field by gathering basic information about the conception of civic education in Polish society to this day.

Keywords: civic education, civil society, concepts of education, contemporary pedagogical concepts.